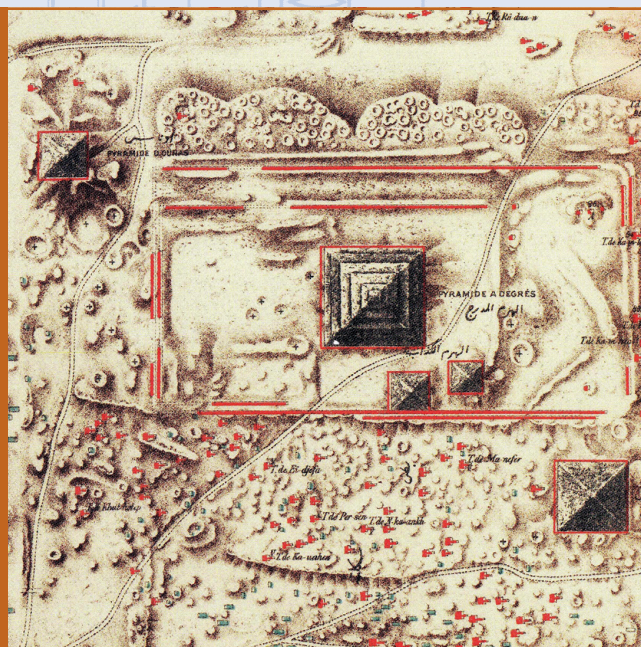

Sakkara: de verborgen tombes uit het vroege nieuwe rijk*

NICO STARING

Dankzij recent archeologisch onderzoek zijn we veel te weten gekomen over de grafstructuren uit de late 18^e dynastie en later. Maar wat weten we eigenlijk over Memphis in het vroege Nieuwe Rijk?

Detail van afbeelding 3.

INLEIDING

Sakkara geniet grote bekendheid vanwege de beroemde trappiramide van Djoser (ca. 2630-2611 v. Chr.), 's werelds oudste, monumentale bouwwerk dat door de legendarische architect Imhotep werd ontworpen (afb. 1). Ook de prachtig gedecoreerde graftombes van hoge ambtenaren zoals Mereroeka, Kagemni, Ptahhotep en Ty zijn bij een groot publiek bekend. Deze monumenten dateren allemaal uit het Oude Rijk (ca. 2575-2134 v. Chr.), maar daar houdt de lange geschie-

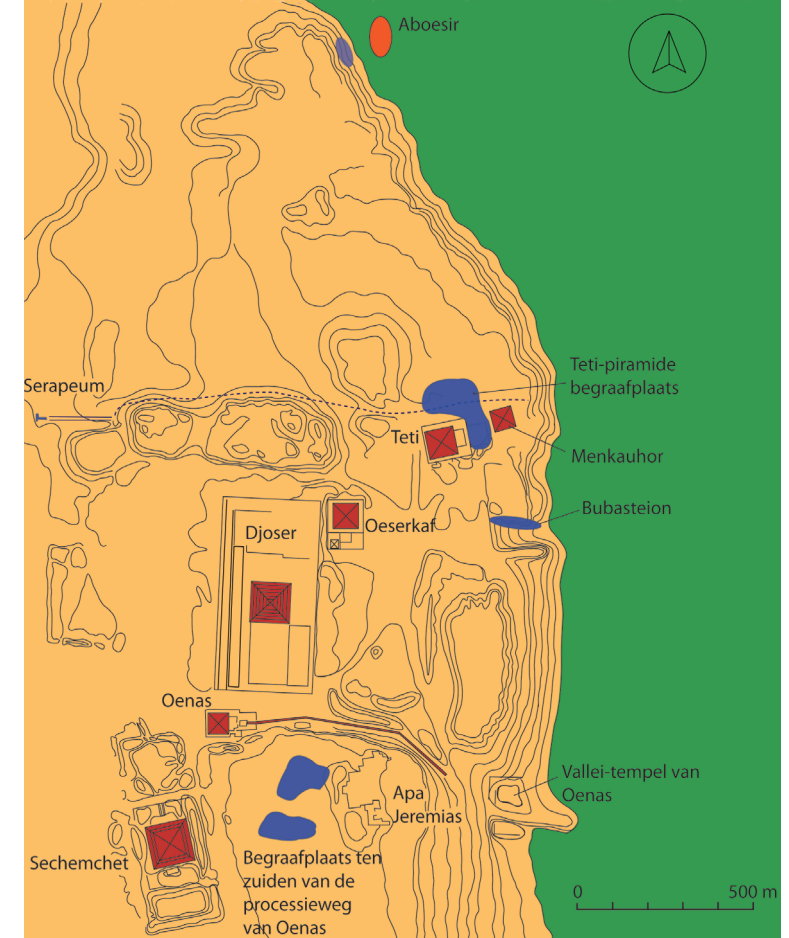
denis van Sakkara niet op. Het woestijnplateau zou uiteindelijk zelfs meer dan drie millennia lang gebruikt worden als begraafplaats van Memphis, lange tijd Egypte's administratieve hoofdstad. Die vooraanstaande positie ten spijt weten we eigenlijk maar relatief weinig over Memphis en haar begraafplaatsen. En dat geldt niet in de laatste plaats voor de periode van het Nieuwe Rijk (ca. 1539-1078 v. Chr.). De voornaamste reden voor die lacune in onze kennis is dat er, zeker in vergelijking met bijv. Thebe in het zuiden van Egypte, nog maar bijzonder weinig monumenten overeind staan. Zo is van de ooit imposante tempel van Ptah nagenoeg niks bewaard gebleven. Ook is er niet uitbundig veel tekstmateriaal aan ons overgeleverd. Als gevolg van de veel gunstiger situatie in Thebe hebben die stad en haar begraafplaatsen lange tijd gefungeerd als onze voornaamste bronnen voor de Egyptische samenleving ten tijde van het Nieuwe Rijk. Die scheve verhoudingen worden de laatste jaren gelukkig wat rechtgetrokken. In de afgelopen decennia hebben opgravingen in Memphis en in Sakkara veel nieuwe data aan het licht gebracht waarmee onze kennis over haar vroegere inwoners aanzienlijk vergroot is.

Een andere factor die onderzoek naar Nieuwe Rijks Sakkara (heeft) bemoeilijkt, is dat die begraafplaats zich nu grotendeels in museumcollecties bevindt; collecties die bovendien over de hele wereld verspreid zijn geraakt. In de eerste helft van de 19^e eeuw was er een ware run op mooie objecten zoals beelden, reliëfs en andere architectuurfragmenten die in opdracht van (voornamelijk Europese) verzamelaars massaal werden opgegraven. Op die manier hebben vele duizenden objecten Sakkara verlaten zonder dat de precieze locatie van de graftombes ooit is gedocumenteerd. Veel van die privécollecties zijn later opgedeeld en doorverkocht, waardoor objecten uit een enkel graf over meerdere collecties verspreid zijn geraakt. Voor huidige onderzoekers is dat vooral een probleem als niet alle objecten een inscriptie met de naam en/of titel(s) van de oorspronkelijke grafeigenaar bevatten. Op basis van veel (virtueel) puzzelwerk en stilistisch onderzoek zijn verspreide objecten uiteindelijk wel weer samen te brengen, maar heel makkelijk is dat niet.

Dankzij moderne, systematische opgravingen zijn in de laatste 40 jaar enkele tientallen verloren graftombes herontdekt. Dankzij die resultaten kunnen museumobjecten in toenemende mate aan hun oorspronkelijke context gekoppeld worden. Onze kennis van met name tombes uit de late 18^e (Achnaton-Horemheb) en de 19^e dynastie (Seti I-Ramses II) is aanzienlijk vergroot. Over de graven uit de vroege 18^e dynastie weten we daarentegen aanmerkelijk minder. Dit artikel besteedt daarom speciale aandacht aan de 'verborgen tombes' uit het vroege Nieuwe Rijk.

Afb. 2 Overzichtskaart van Saqqara. De genummerde velden geven de locatie van clusters met graven uit het Nieuwe Rijk weer. Kaart: Nico Staring.

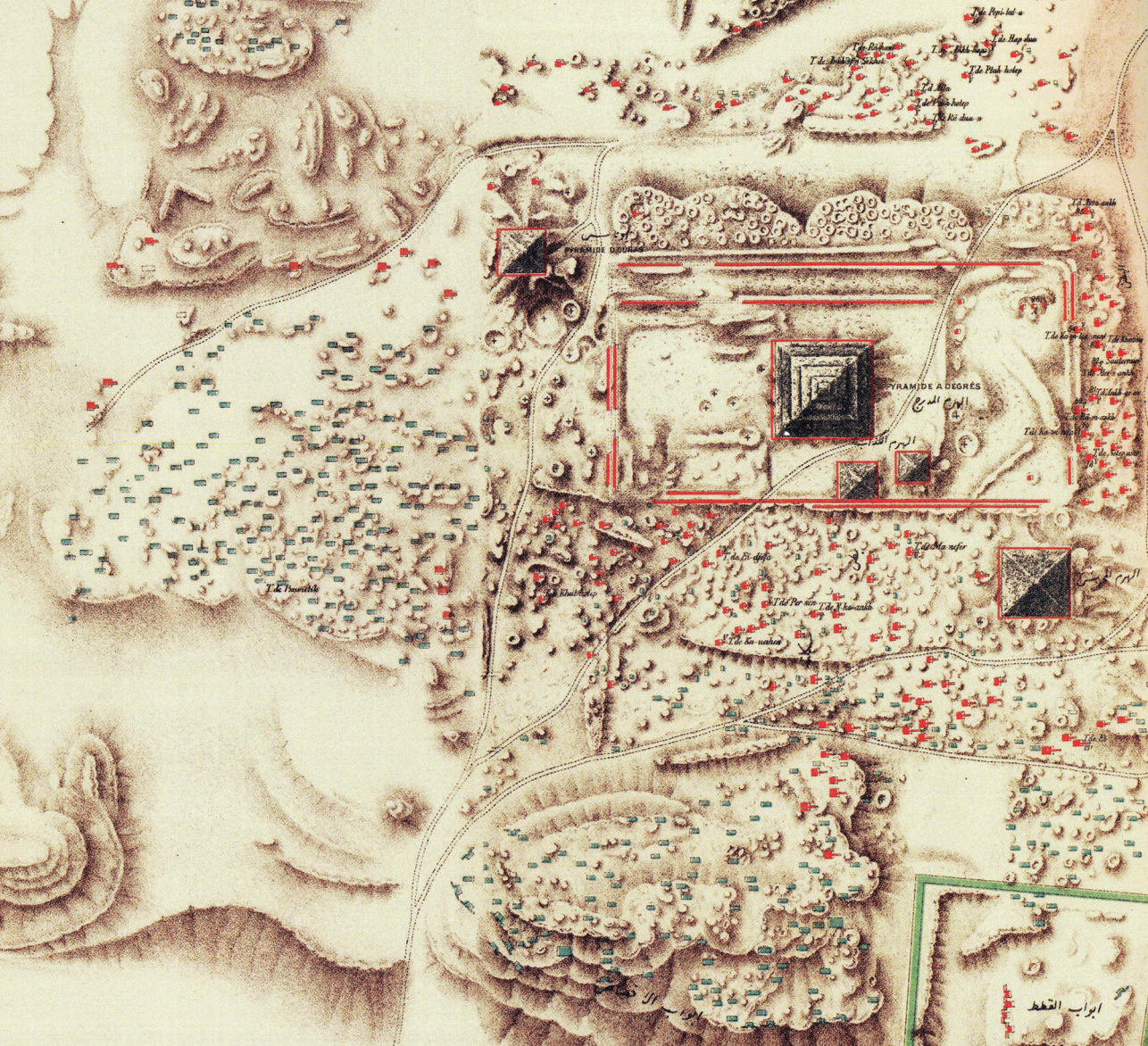
HET SAKKARA-PLATEAU

Saqqara is de naam van het verhoogd woestijnplateau dat op ongeveer 20 km ten zuiden van het stadscentrum van Caïro gelegen is (afb. 2). In het noorden wordt Saqqara begrenst door Aboesir en zo'n zes kilometer ten zuiden daarvan door Dasjoer. De Oude Egyptenaren gebruikten dat woestijnplateau gedurende ruim drie millennia om er hun doden te begraven. Die doden waren (voormalige) inwoners van de stad Memphis, een ware metropool die op zo'n 3 km ten oosten van het woestijnplateau gelegen was. De stad en de necropolis werden gescheiden door een brede strook vruchtbare landbouwgrond die tijdens het jaarlijkse overstromingsseizoen onder water stond. Gedurende het Nieuwe Rijk stroomde de Nijl, net zoals nu, langs de oostzijde van de stad.

Als we naar de kaart van Saqqara kijken, kunnen we er vier clusters met graven uit het Nieuwe Rijk onderscheiden. Van noord naar zuid zijn dat: de oostelijke klif ter hoogte van het huidige dorp Aboesir; het gebied ten noorden en oosten van de piramide van Teti; de zui-

Afb. 1 De piramide van Djoser, Saqqara. Foto: Nico Staring.

delijke klif bij het latere Boebasteion; en het gebied ten zuiden van de processieweg van Oenas. Het is mogelijk dat die afzonderlijke clusters oorspronkelijk met elkaar verbonden waren. Vele graven liggen nog onder het woestijnzand verborgen terwijl anderen volledig verdwenen zijn. Ook is nogal eens geopperd dat de gehele oostelijke klif langs het plateau rotsgraven bevat. Voornamelijk worden die rotsen verhuld door de vele meters aan stuifzand en opgravingspuin. Oude kaarten van Saqqara bevatten veel informatie over de verborgen tombes. Sinds de productie van dergelijke kaarten zijn vele structuren namelijk ondergestoven of zelfs volledig verdwenen. Zo toont de beroemde kaart van de archeoloog en geoloog Jacques de Morgan (1857-1924) uit 1897 aanzienlijk meer graftombes uit het Nieuwe Rijk dan er tegenwoordig te zien zijn. Ook toont zijn kaart de rotsgraven bij Aboesir, die lange tijd aan het zicht onttrokken waren en pas na een aardbeving begin jaren 90 weer aan het licht kwamen.¹ Bij zijn kaart moet echter wel aangetekend worden dat zowel de datering als de locatie van de tombes niet per se heel betrouwbaar zijn. Hij geeft

slechts de namen van een select aantal mastaba's uit het Oude Rijk, en in het 'dichtbevolkte' gebied ten zuiden van de processieweg van Oenas is enkel de locatie van het graf van Psamtek uit de Late Tijd met naam weergegeven (afb. 3).

SAKKARA EN ANCH-TAWY

De archeologische vindplaats heeft haar moderne naam te danken aan het nabijgelegen dorp Sakkāra. Dat is echter niet de naam die de Oude Egyptenaren gebruikten. Zij hielden er een veelheid aan benamingen op na, verwijzend naar specifieke locaties op en rond

Afb. 3: Detail van de kaart van De Morgan uit 1897: het gebied ten oosten, zuiden en westen van de piramide van Djoser. Naar : J. De Morgan, *Carte de la nécropole Memphite. Dahchour, Sakkarah, Abou-Sir* (Cairo, 1897).

het woestijnplateau. Veel (funeraire) teksten spreken simpelweg van *hr imn.tyt Mn-nfr*, 'ten westen van Memphis'. Een ander veel voorkomend toponiem is Anch-tawy (*ḥn-t3.wy*). Die komen we bijvoorbeeld tegen op een reliëf in de tombe van Ptahmose, de burgemeester van Memphis aan het begin van de 19^e dynastie. Die tekst verwelkomt de overleden grafeigenaar als volgt:

*'... Ha! Welkom in het Westen, moge je je verenigen met je huis voor de eeuwigheid, je tombe voor eeuwigdurendheid, moge je erin begraven worden na het bereiken van een hoge leeftijd, jij die in koninklijke gunst verkeert om te rusten in Anch-tawy.'*²

Deze tekst lokaliseert de tombe van Ptahmose in Anch-tawy (letterlijk: 'leven van de Beide Landen'). Een zelfde verwijzing vinden we in het nabijgelegen graf van de grote rentmeester van Ptah, genaamd Mahoe, een tijdgenoot van Ptahmose. Eén van de wandreliëfs toont een offerritueel dat wordt uitgevoerd door een *sem*-priester en begeleid door muzikanten en zingende vrouwen. De tekst van het lied dat ze zingen is in hiërogliefen uitgeschreven, en luidt:

*'... Hoe verheugend is het Westen voor jou nu je gaat rusten in de tombe die je bouwde in Anch-tawy. Je voegt je (bij) je vader en je moeder; al je broers zijn (daar) voor je. Het is de juiste plaats voor je (voor)vaders [...].'*³

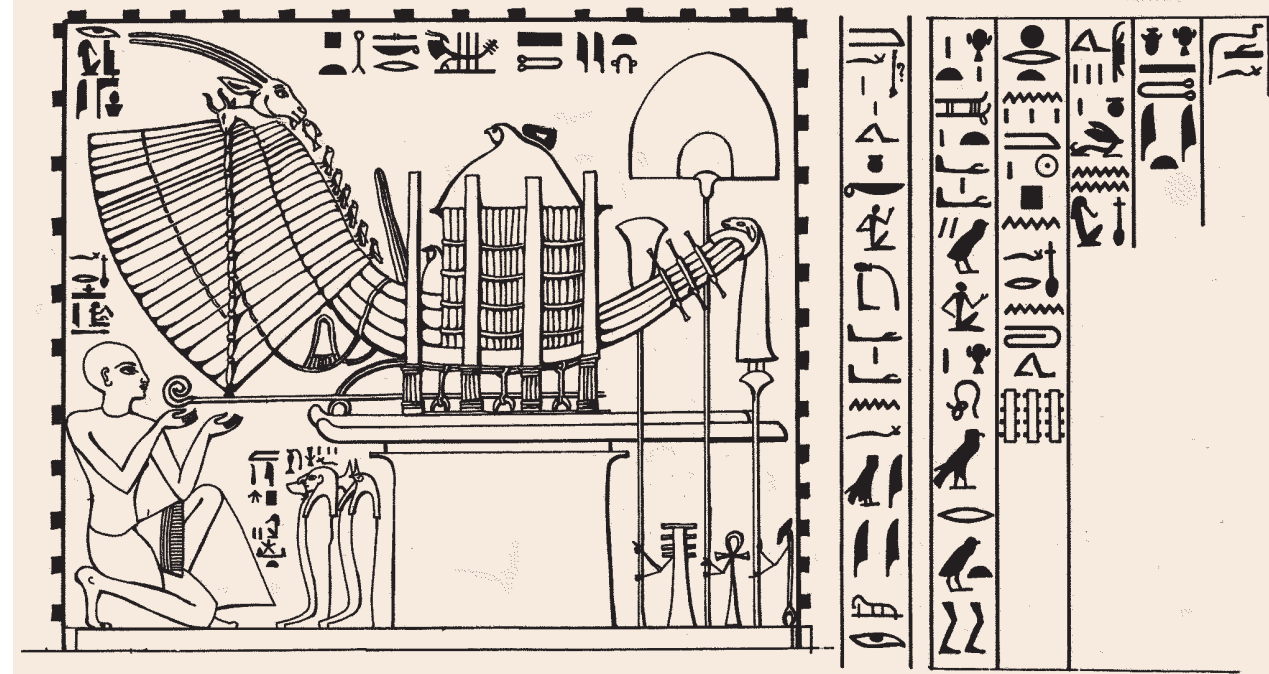
Anch-tawy werd tot lang na het Nieuwe Rijk gebruikt als de naam voor (een deel van) het woestijnplateau bij Sakkara. In verschillende demotische papyri die er uit het woestijnzand zijn opgedoken, wordt gesproken van een *ḥw.t-ntr thny n.y ḥn-t3.wy*, een 'tempel van de top van Anch-tawy'.⁴ De meest voor de hand liggende locatie van die 'top' is het hoger gelegen gebied bij het Boebasteion dat het omliggende plateau domineert. In de rotswand onder die top bevinden zich inderdaad de rotsgraven van enkele prominente inwoners van Memphis uit het Nieuwe Rijk.

De grafstructuren uit het Nieuwe Rijk bevonden zich te midden van de piramides van koninklijke voorouders uit het Oude Rijk. Daarmee was Sakkara onlosmakelijk verbonden met het koningschap en Egypte's lange geschiedenis. De aanwezigheid van die monumenten zal hebben bijgedragen aan het aanzien van de Nieuwe Rijks graven. Het bemachtigen van een eeuwig plekje in dit historisch zo beladen plateau was dan ook niet zomaar voor iedereen weggelegd. Hoewel

de koningen van het Nieuwe Rijk zich in Thebe (in het Dal der Koningen) lieten begraven, waren de contemporaine farao's toch wel in Sakkara vertegenwoordigd. Aan de voet van de het woestijnplateau, grenzend aan het overstromingsgebied, bevonden zich hoogstwaarschijnlijk de koninklijke 'tempels van miljoenen jaren'. We kennen die monumenten voornamelijk alleen uit tekstuele bronnen. De inscriptie op het beeld van grote rentmeester van Memphis, Amenhotep Hoey, geeft de beste aanwijzing voor de locatie van die tempels. Als grote rentmeester was hij namelijk verantwoordelijk voor de bouw van de tempel van Amenhotep III (ca. 1378-1339 v. Chr.). Die gebeurtenis vormde het hoogtepunt van zijn carrière en moest natuurlijk vereeuwigd worden zodat men in de toekomst kon lezen hoe belangrijk hij wel niet geweest was. Daarom liet hij een uitvoerige beschrijving van die tempel noteren op het schrijversbeeld dat hij in de tempel van Ptah in Memphis liet plaatsen. Volgens die tekst stond de tempel *m b'ḥ n(y) imn.tyt Ḥw.t-k3-Pth ḥr idb n(y) ḥnh-t3.wy*, 'in het overstromingsgebied (het zgn. *b'ḥ*-terrein) ten westen van Hoet-ka-Ptah (Memphis), aan de oever van Anch-tawy'.⁵ Deze beschrijving doet sterk denken aan de ligging van contemporaine tempels van miljoenen jaren in Thebe. Ook daar staan de koninklijke "dodentempels" op de westoever van de Nijl, op de grens van het overstromingsgebied met de Thebaanse heuvels. De rotswanden zorgden er niet alleen voor een dramatisch decor, maar boden ook de gelegenheid tot het bouwen van (rots)graven voor Thebe's vooraanstaande inwoners.

SAKKARA: HET SACRALE LANDSCHAP

Sakkara was meer dan alleen de begraafplaats van 's lands administratieve hoofdstad. Het was namelijk ook de eeuwenoude woonplaats van de god Sokar die van oudsher een belangrijke rol speelde in de dodencultus. In de Memphitische regio ging hij een syncretische verbinding aan met de stadsgod van Memphis, Ptah, en met de god van de onderwereld, Osiris. Als zodanig komen we Ptah-Sokar-Osiris vanaf het Middenrijk tegen en vanaf de regering van Amenhotep III wordt zijn rol alleen maar groter. Het festival dat ter ere van Sokar gevierd werd, behoorde tot de belangrijkste jaarlijkse festivals in Memphis.⁶ Dag 26 van het festival markeerde het hoogtepunt van de viering en had een publiek karakter. Op die dag werd het godenbeeld in processie rond de tempelmuren gedragen (*phr ḥ3 inb.w*). Bij die gelegenheid hadden hoge ambtenaren het voorrecht Sokar te volgen. Ze maakten zelfs de wens kenbaar om Sokar's *mefech*-slede in het bijzijn van de 'volmaakte god' (de koning) door de necropolis te dragen. Via grafinscripties spreken de overledenen ook de wens

Afb. 4 De godsvader Nefertiti (TT 50) geknield voor de *Shetayet*-schrijn van Sokar. Naar: R. Hari, *La tombe Thébaine du Père Divin Nefertiti*, Collection Epigraphica (Genève, 1985) pl. 35.

uit dat hun *ba* (een aspect van de ziel) Sokar tot in de eeuwigheid blijft volgen. Soortgelijke teksten lezen we ook op de beelden die in de open hoven van graven geplaatst werden. Zo hoopt ene Ramose dat de goden 'vergunnen dat dit beeld moge voortduren en Sokar moge volgen tijdens het festival (...) wanneer men een omgang rond de muren maakt'.⁷ Dankzij dergelijke beschrijvingen kunnen we ons een beeld vormen van hoe het Sokar-festival gevierd werd.⁸ We moeten ons een bonte processie voorstellen van hoge ambtenaren die de slede met godenbeeld mede dragen of erachteraan lopen. In de begraafplaats baant de stoet zich een weg langs prominente grafmonumenten, daarbij vergezeld door familieleden die de grafbeelden van hun overleden dierbaren meedragen. Ook werden er bij die gelegenheid offers achtergelaten, zowel door gespecialiseerde *ka*-priesters als door familieleden. Zodra het festival weer ten einde was, werd het godenbeeld weer opgeborgen. De zogenaamde *Shetayet*-schrijn (afb. 4) en het *Henoebark*-heilighoud waren onlosmakelijk verbonden met de god Sokar en bevonden zich waarschijnlijk op het woestijnplateau ergens tussen Gizeh en Sakkara.

Een ander prominent bouwwerk in Sakkara was het Serapeum, de plaats waar de heilige Apisstieren begraven werden. Van de mogelijke bovenbouw van het Serapeum is niks bewaard gebleven. De beroemde ondergrondse galerijen dateren uit de Ramessidische periode en worden toegeschreven aan het vernuft van Chaemwaset, de vierde zoon van Ramses II en tevens hogepriester van Ptah in

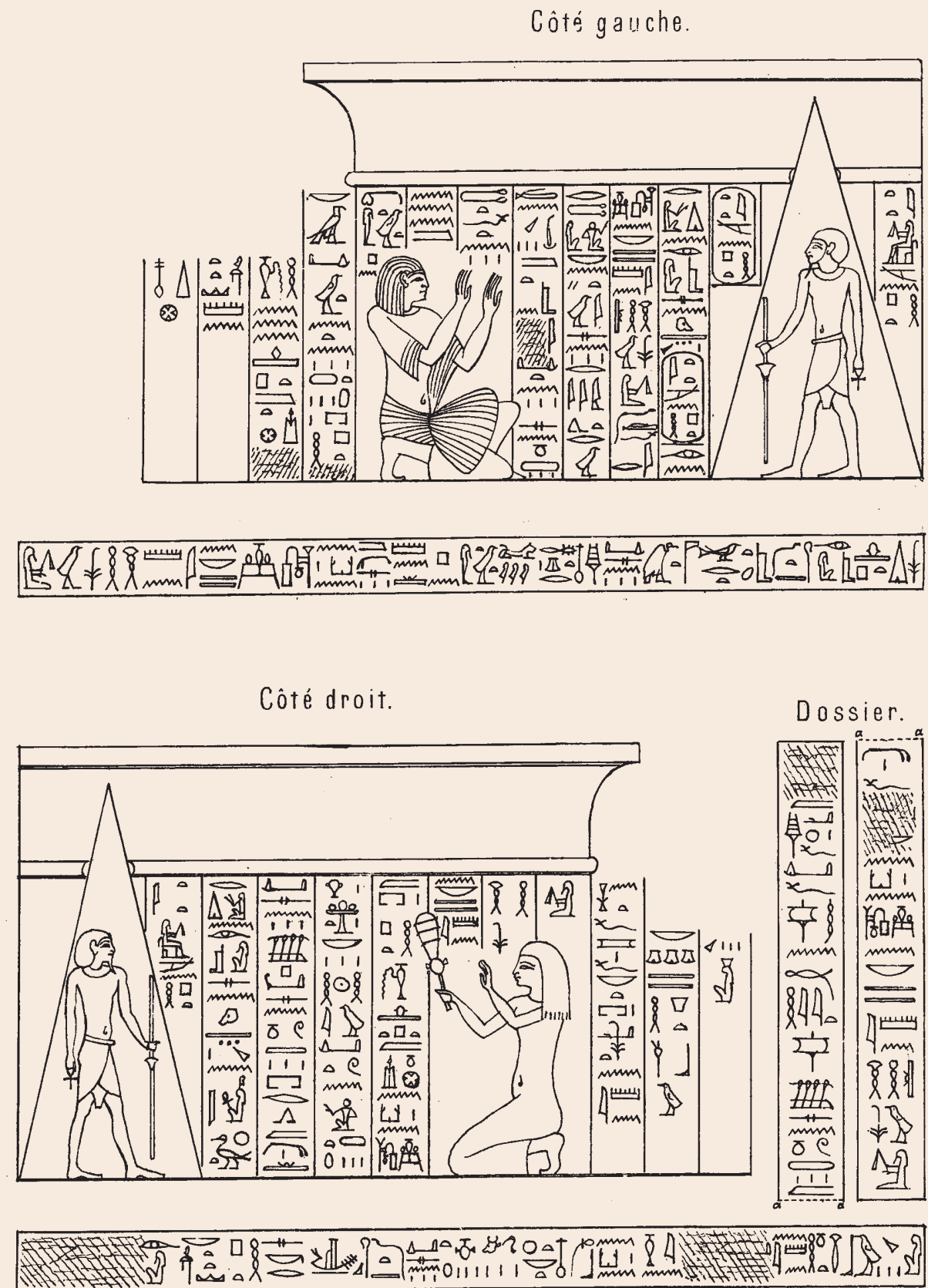
Memphis. In de periode daarvoor ontving iedere Apisstier individueel een graf. Het vroegste graf dateert uit de tijd van Amenhotep III; hoe en waar de Apisstieren voor het midden van het Nieuwe Rijk begraven werden is onbekend. De begrafenis van een Apisstier, een gebeurtenis die gemiddeld eens in de zestien tot twintig jaar voorkwam,⁹ zal ongetwijfeld geleid hebben tot grote aantallen bezoekers aan het woestijnplateau. De private grafstructuren die langs de processieroute lagen zullen bij die gelegenheid geprofitteerd hebben van de extra aandacht. Er bestaan voldoende aanwijzingen voor het feit dat grafeigenaren maar al te graag rekening hielden met de grote aantallen bezoekers die vanwege de jaarlijkse processies en andere gebeurtenissen het woestijnplateau bezochten. Om ervoor te zorgen dat die bezoekers ook daadwerkelijk private graven zouden aandoen, werden ze via teksten aangespoord. Die waren aangebracht op de façade, in de ingang en op grafbeelden. De teksten beginnen met de passage 'O levenden die op de aarde zijn' en verzoeken hen vervolgens om het graf binnen te treden, teksten op te lezen, offers achter te laten en de naam van de overledene uit te spreken. Op die manier bleef de nagedachtenis aan de overledene levend: het fundament van de Oudegyptische grafcultuur.

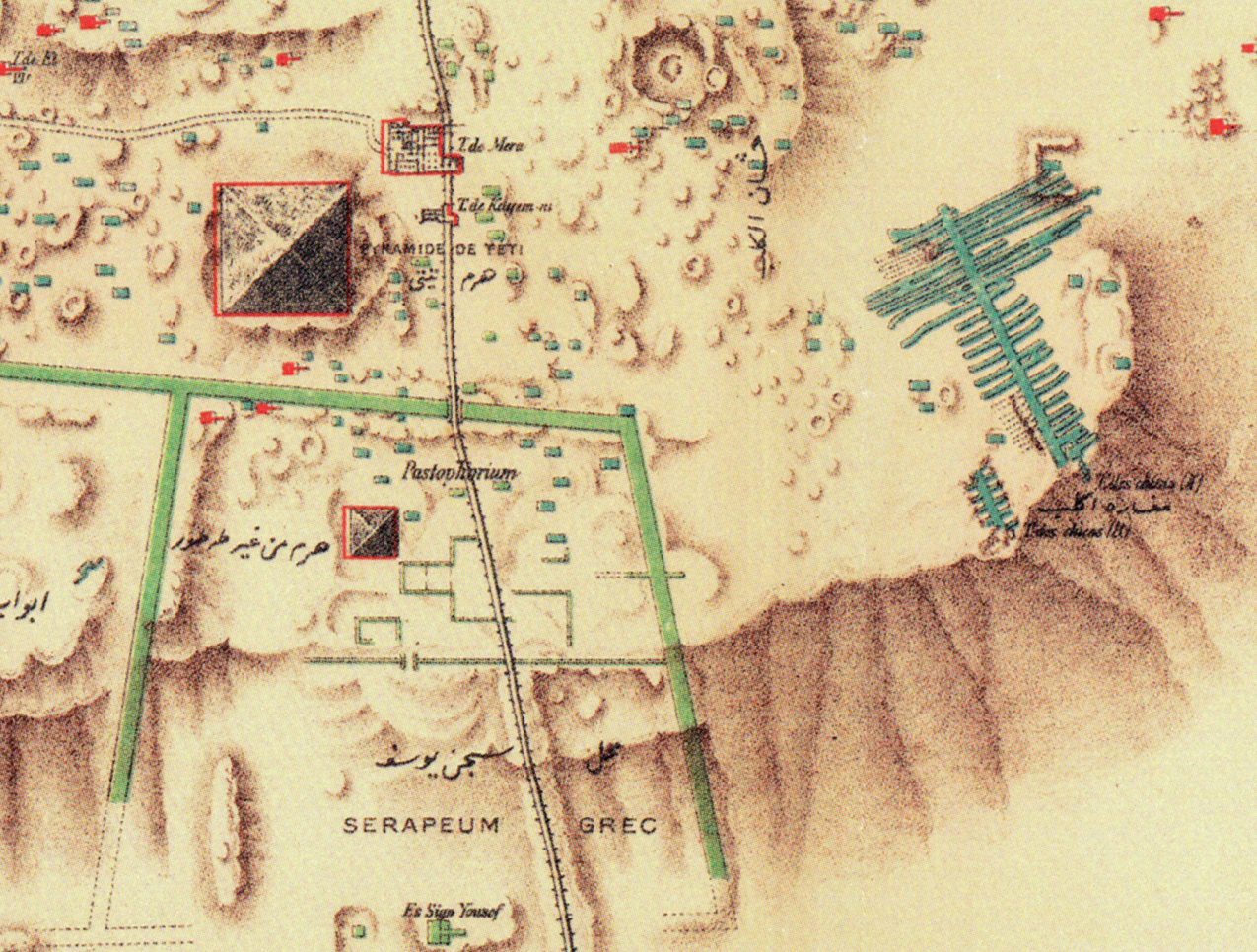
Tot het sacrale landschap van Sakkara behoorden tot slot ook de monumenten van koningen uit het Oude Rijk. De vroegere farao's werden er als lokale heiligen vereerd. Met name Djoser uit de 3e dynastie en Teti uit de 6e dynastie waren ongekend populair, getuige de vele votiefstèles, beelden (afb. 5) en bezoekersgraffiti. We kunnen ons overigens afvragen in hoeverre de Egyptenaren van het Nieuwe Rijk ook maar iets wisten te vertellen over de koningen uit het Oude Rijk. Hun faam zullen ze met name te danken hebben gehad aan hun status van koninklijke voorvaders en de gunstige en/of prominente locatie van hun piramiden. De piramiden van Teti en Menkauhor, bijvoorbeeld, lagen aan de toegang tot het woestijnplateau, op de route richting het Serapeum (afb. 6). Die prominente locatie zal ongetwijfeld aan de populariteit van beide koningen hebben bijgedragen. Zo bevat het graf van Amenemone, een goudsmid uit de tijd van Toetanchamon (ca. 1319-1310 v. Chr.), een reliëf met de beeltenis van koning Menkauhor (afb. 7).¹⁰ Het graf van Amenemone bevindt zich in de begraafplaats ten noorden van de piramide van Teti, langs de route richting het Serapeum.

BOUWMATERIALEN VOOR GRAFTOMBES EN HUN HERKOMST

De graftombes uit het Nieuwe Rijk werden doorgaans gebouwd van zongedroogde leemtechels, van kalksteenblokken, of een combinatie

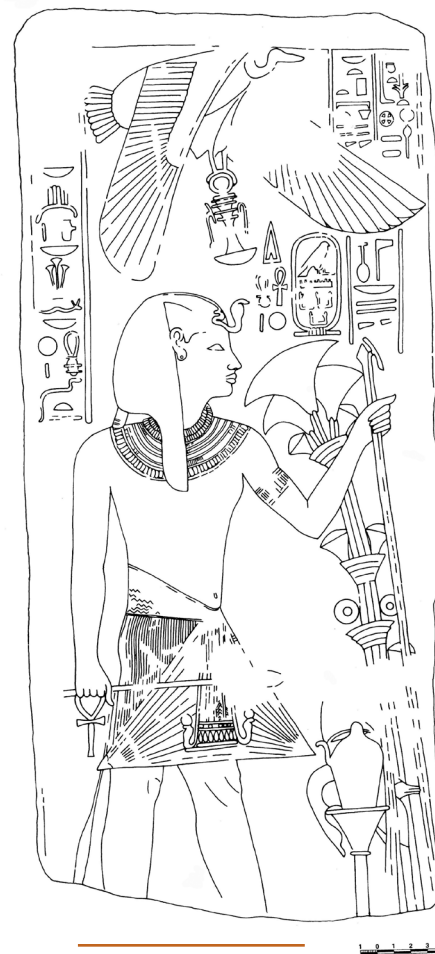
Afb. 5 Decoratie op de zijkanten van het naos-vormige voetstuk met Osirisbeeld van Amonwahsoe uit Sakkara (Marseille, Musée d'archéologie inv. nr. 211). Amonwahsoe en zijn vrouw Henoetwedzjeboe knielen in aanbidding voor farao Teti (6e dynastie) die in zijn piramide staat. Naar: E. Naville, 'Le roi Teti Merenptah', zAs 16 (1887) pl. 4.

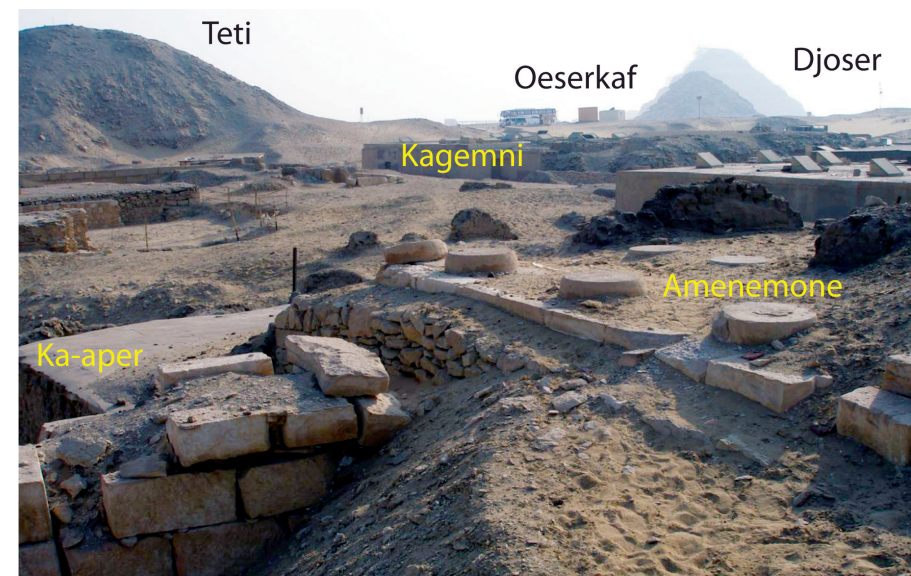
van beide.¹¹ De graven uit de 18^e en begin 19^e dynastie hadden muren van leemticfels. De binnenzijde van die muren werd voorzien van een pleisterlaag waar schilderingen op werden aangebracht, of ze werden bekleed met kalkstenen platen die reliëfdecoratie bevatten. Tombes uit de 19^e en 20^e dynastie werden in hun geheel uit kalksteen opgetrokken. In die gevallen werd de reliëfdecoratie direct op de muren aangebracht. Hoewel de rotsbodem bij Sakkara uit kalksteenafzettingen bestaat, was dat materiaal ongeschikt om er fijne reliëfdecoratie op aan te brengen. Om die praktische reden werden blokken van hoogwaardige kwaliteit witte kalksteen gewonnen in de steengroeven bij Toera op de oostelijke oever van de Nijl, halverwege Cairo en Helwan. Dezelfde steengroeven werden ook in het Oude Rijk gebruikt; daar werden bijv. de dekstenen voor de piramiden van Gizeh gewonnen. De steenhouders uit het Nieuwe Rijk hoefden zich echter niet slechts tot de steengroeven bij Toera te beperken. Ze hadden namelijk ook de beschikking over heel lokale “steengroeven”: de oude, vervallen (graf)monumenten uit Oude Rijk. Als niemand zich

Afb. 6: Detail van de kaart van De Morgan uit 1897: het gebied ten noordoosten van de piramide van Djoser: de piramiden van Teti en Menkauhor. Naar: De Morgan, *Carte de la nécropole Memphite*.

Afb. 7 Reliëfblok Louvre B48 uit het graf van Amenemone toont de Oude Rijks farao Menkauhor. Naar: B.G. Ockinga, *Amenemone the Chief Goldsmith: A New Kingdom Tomb in the Teti Cemetery at Saqqara* (Oxford, 2004) pl. 68.

Afb. 8 De restanten van de grafstructuur van Amenemone, deels gebouwd over de Oude Rijks mastaba-kapel van Ka-aper. Foto en bewerking: Nico Staring.

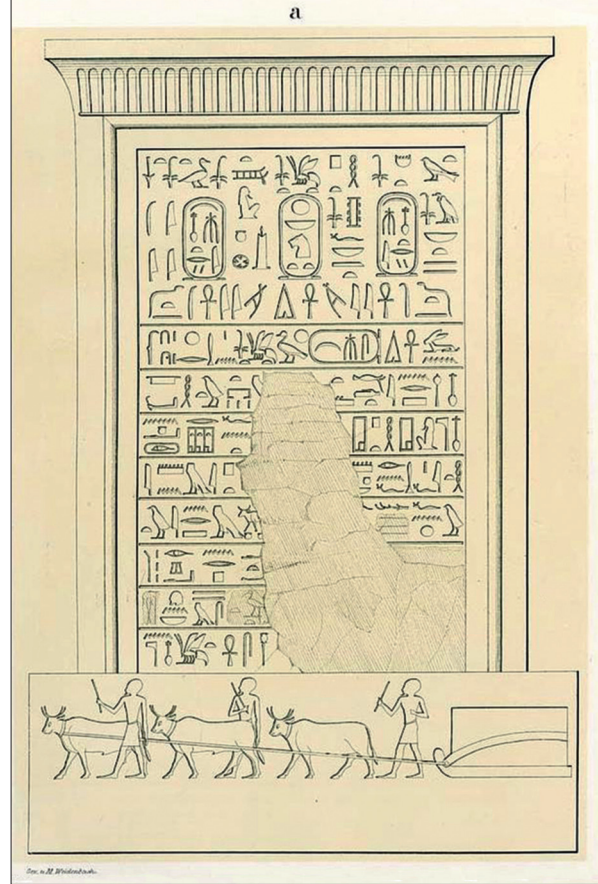

meer om die oude graven bekommerde, waarom zou je ze dan niet hergebruiken? Wat dat betreft waren de Egyptenaren zeer pragmatisch ingesteld. Vele oude, vervallen monumenten werden zodoende gedemonteerd en de bouwmaterialen hergebruikt bij de bouw van private grafstructuren in Sakkara en de tempels van Memphis. Met name tijdens de regering van Ramses II (ca. 1279-1213 v. Chr.) nam het hergebruik van monumenten uit het Oude Rijk een vlucht. Aan het begin van zijn regering werden Memphis en de tempel van Ptah flink uitgebreid. Vele van de gebruikte blokken blijken afkomstig uit Sakkara en Dasjoer, en het moet daar dan ook een komen gaan van werklieden geweest zijn.¹² Als gevolg van het hergebruik vinden we in de muren van Nieuwe Rijks graven nogal eens kalksteenblokken die de restanten van Oude Rijks grafdecoratie bevatten. Vaak werden die gedecoreerde zijden netjes weggewerkt en zo aan het zicht onttrokken. Dergelijk hergebruik komt normaal gesproken pas aan het licht wanneer zo'n monument opnieuw wordt afgebroken, of opgegraven. Vele private grafmonumenten uit het Oude Rijk zullen zo aan hun einde gekomen zijn. In het gebied ten zuiden van de processieweg van Oenas zijn die mastaba's geheel met de grond gelijk gemaakt;

slechts de hergebruikte grafschachten wijzen nog op hun voormalige aanwezigheid. De situatie in de begraafplaats ten noorden van de piramide van Teti is anders. Daar werden de graven in het Nieuwe Rijk bovenop grafstructuren uit het Oude Rijk gebouwd, veelal van elkaar gescheiden door een laag stuifzand en puin. Zo staat het graf van de eerder genoemde goudsmid Amenemone pal bovenop de offerkapel van de Oude Rijks mastaba-kapel van Ka-aper uit de 6e dynastie (afb. 8). Objecten zoals stèles en grafbeelden werden vaak uit harder materiaal, zoals graniet, vervaardigd. Die materialen waren niet lokaal beschikbaar en moesten dus van veel verder (bijv. uit Aswan) gehaald worden.

MEMPHIS IN HET VROEGE NIEUWE RIJK

Zoals in de inleiding reeds aangegeven, weten we nog relatief weinig over Sakkara ten tijde van het vroege Nieuwe Rijk. Materiële overblijfselen uit de eerste helft van de 18^e dynastie zijn schaars en ook tekstuele bronnen zijn niet heel ruim voorhanden. Laten we daarom beginnen met een breder historisch perspectief. In de voorafgaande Tweede Tussenperiode (ca. 1640-1532 v. Chr.) heersten de Hyksos, van oorsprong West-Aziaten, over het noorden van Egypte (15^e dynastie). Zij hadden hun machtsbasis in Avaris, een stad in de Oostelijke Nijldelta. Gelijktijdig met de Hyksos heerste een lijn van Thebaanse koningen over een deel van het zuiden van Egypte. De laatste koningen van die Thebaanse 17^e dynastie ondernamen pogingen om tot in vijandig territorium in het noorden door te dringen. Het lukte de laatste koning, Kamose (ca. 1555-1550 v. Chr.), echter nog niet om noordelijker dan Memphis te geraken. Avaris zou uiteindelijk pas vallen in het tweede deel van de regering van Ahmose (ca. 1550-1525 v. Chr.), de eerste koning van de 18^e dynastie. Over de status van Memphis aan het begin van het Nieuwe Rijk weten we voornamelijk vrij weinig. Het leidt echter geen twijfel dat de Thebaanse koningen die stad na de hereniging van de Beide Landen een belangrijke rol toebedeelden. De oude hoofdstad was immers strategisch gelegen op de grens tussen Opper-Egypte en de Nijldelta, en vanuit Memphis was het Syro-Palestijnse gebied makkelijk te bereiken. Dat koning Ahmose inderdaad geïnteresseerd

Afb. 9 Stèle uit de steengroeve van Maâsara bij Toera. Naar: Lepsius, *Denkmäler* III, pl. 3a.

was in Memphis blijkt uit twee beschreven stèles in de steengroeven van Maâsara, bij Toera. In de tekst op de stèle in afbeelding 9 is te lezen dat de steengroeven werden geopend in regeringsjaar 22 van Ahmose. De werkzaamheden waren erop gericht om 'perfecte witte kalksteen' (*inr ḥḏ nfr*) te winnen, bestemd voor de bouw van diverse 'tempels van miljoenen jaren'. Eén van die koninklijke tempels zou gebouwd worden in Hoet-ka-Ptah (Memphis).

Het is voornamelijk de vraag of de koningen van de vroege 18e dynastie hun (min of meer permanente) residentie in Memphis hadden. Op basis van de beschikbare bronnen (die in Thebe ruimer voorhanden zijn) wordt aangenomen dat ze hun voorouderlijke stad voornamelijk aanhielden als de administratieve hoofdstad. Over de status van Memphis in de late 18e dynastie zijn we beter geïnformeerd. Een indirecte verwijzing naar Memphis als de locatie van de koninklijke residentie betreft het Restauratie Decreet van Toetanchamon.¹³ De tekst van dat decreet is op een in de tempel van Karnak geplaatste stèle gebeiteld. Die inscriptie leert ons dat het decreet werd uitgevaardigd vanuit het 'Domein (huis) van Aacheperkare' (*pr.w ʿ3-ḥpr-k3-Rʿ.w*).¹⁴ Dat domein is vernoemd naar de stichter ervan, Thoetmose I (de 3e koning van de 18e dynastie, ca. 1494-1483 v. Chr.) en kennen we ook uit enkele andere tekstbronnen. Dat het decreet vanuit Memphis werd uitgevaardigd, betekent dat de koning daar (min of meer permanent?) verbleef. Over de status van Memphis als residentie bestaat nog steeds geen algehele consensus. Zo zijn er nog steeds egyptologen die beargumenteren dat Toetanchamon de residentie van Achet-Aton naar Thebe verplaatste.¹⁵

Een passage uit het decreet van Horemheb (ca. 1305-1290 v. Chr.) maakt duidelijk dat hij zonder twijfel in Memphis resideerde. Het decreet is aangebracht op een enorme stèle die tegen de tiende pyloon in de tempel van Karnak opgesteld staat. De koning memoreert er onder andere aan dat hij stroomopwaarts (dus in zuidelijke richting) naar Thebe voer om daar het jaarlijkse Opet-festival te vieren. Dat hij die vaartocht moest maken, impliceert dat hij elders (in Memphis) verbleef. Alleen bij speciale, religieuze gelegenheden verliet de koning de residentie voor Thebe (en andere plaatsen). Horemheb meldt tevens dat die jaarlijkse vaartocht naar Thebe dateert uit de tijd van Thoetmose III (de 6^e koning van de 18^e dynastie, 1468-1414 v. Chr.).¹⁶ Dat betekent dat de koninklijke residentie en een groot deel van 's lands bestuur tijdens de regering van die koning van Thebe naar Memphis werden verhuisd. Thoetmose III voerde daarnaast nog een andere belangrijke verandering door in het landelijk bestuur. Vanaf zijn regering werd het ambt van vizier (de belangrijkste bestuur-

Afb. 10 Een scène uit het graf van Maia (Bub. I.20) toont de voedster met de jonge Toetanhamon. Foto: Louise Bochart.

der na de koning) aangepast. Thoetmozes III stelde voor het eerst twee viziers aan: één voor het noorden van het land en één vizier voor het zuiden. De noordelijke vizier resideerde in Memphis en die van het zuiden in Thebe (ook wel de 'Zuidelijke Stad' genoemd). De positie van Thebe als religieus centrum werd tijdens de Amarna-periode overgenomen door Achet-Aton, de nieuwe hoofdstad van Achnaton in Midden-Egypte. Het was ook de plaats waar de koning werd begraven. Het feit dat het graf van Achnaton's noordelijke vizier, Aper-El, in de rotsen bij het Boebasteion in Sakkara was aangelegd (Bub. I.1), onderstreept dat Memphis haar positie als administratieve hoofdstad mogelijk behield.¹⁷ Daar komt bij dat de koninklijke kinderen, waaronder Toetanchamon, opgroeiden in Memphis. Het rotsgraf van de zoogster van de kindkoning, genaamde Maia (Bub. I.20), bevindt zich op een steenworp afstand van dat van Aper-El. Een beroemde scène uit het graf toont de toekomstige koning zittend op schoot bij zijn verzorgster (afb. 10).¹⁸

Een logisch gevolg van de hierboven geschetste situatie zou zijn dat Egypte's hoogste ambtenaren vanaf de vroege 18e dynastie de Memphitische necropolis verkiezen voor hun laatste rustplaats. Met de beperkte archeologische en tekstuele bronnen die we tot onze beschikking hebben, is die hypothese vooralsnog moeilijk te bekrachtigen. Kijken we daarentegen naar de Thebaanse necropolis, dan zien we dat de contemporaine tombes met name toebehoren aan individuen wiens administratieve verantwoordelijkheden zich tot Thebe beperkten. Die lokale bestuurders waren bijvoorbeeld verantwoordelijk voor de stad, de tempels, de koninklijke begraafplaats, en de regio van Boven-Egypte en Nubië. Het vermoeden bestaat dat bestuurders met supraregionale verantwoordelijkheden en hooggeplaatste militairen hun graven in Sakkara aanlegden.¹⁹ Eén van de beste voorbeelden van zo'n hooggeplaatste militair is Djehoety, die nogal eens wordt vereenzelvigd met de held uit het Oudegyptische verhaal van de verovering van Joppa.²⁰

SAKKARA IN HET VROEGE NIEUWE RIJK: HET GRAF VAN DJEHOETY

Memphitische tombes uit het begin van de 18e dynastie bevinden zich tegenwoordig grotendeels in museumcollecties. Eén van de meest bekende voorbeelden is het graf van de generaal Djehoety. Zijn tombe werd in 1824 opgegraven in opdracht van Bernardino Drovetti (1776-1852). De ontdekking van het graf werd door Joseph Bonomi (1796-1878) als volgt beschreven:

'... In de winter van 1824 werd er een ontdekking gedaan in Saqqara, namelijk van een tombe met daarin een mummie die volledig in puur goud gehuld was, (iedere ledemaat, elke vinger ervan, had haar eigen omhulsel met hiërogliefen beschreven,) een scarabee bevestigd aan een gouden ketting, een gouden ring, en één paar gouden armbanden, tezamen met allerlei andere kostbare relieken'.²¹

De locatie van dit graf is volledig verloren gegaan. De objecten die er gevonden werden, zijn via verschillende prominente verzamelaars over diverse collecties verspreid geraakt. Zo zijn een aantal objecten die Bonomi beschrijft in de collecties van Giovanni d'Anastasi (1780-1860) en Jean-Baptiste de Lescluze (1780-1858) terecht gekomen. Door de verkoop van hun respectievelijke privéverzamelingen zijn die objecten uiteindelijk in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) in Leiden beland. Daartoe behoren bijvoorbeeld de prachtige hartscarabee (afb. 11) en de met hiëroglifische teksten

Afb. 11: Hartscarabee uit het graf van Djehoety. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AO 1a. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

ingegraveerde *mesketoe*-armbanden. Die armbanden waren vermoedelijk onderdeel van het zogenaamde eregoud dat de koning (in dit geval Thoetmozes III) aan hooggeplaatste ambtenaren schonk vanwege bewezen diensten en loyaliteit aan de koning. Behalve het rmo bezit nog een hele reeks andere musea objecten afkomstig uit het graf van Djehoety: het Museo Civico Archeologico in Bologna, het Museo Archeologico in Florence, het Musée du Louvre in Parijs, het Museo Egizio in Turijn, het British Museum in Londen, en het Hessisches Landesmuseum in Darmstadt.²²

Drovetti noch Bonomi noemen de exacte locatie van het graf van Djehoety. Het is dan ook maar zeer de vraag of dat graf ooit nog teruggevonden zal worden. Die vroege opgravers namen slechts de stenen elementen van de graftombes mee. Dat waren de onderdelen met inscripties en reliëfdecoratie. Als gevolg van het verwijderen van die stenen onderdelen, werd het “skelet” van die tombes, bestaande uit leemtichels, aan de elementen overgelaten. Na verloop van tijd

blijft daar maar weinig van over. Een grafstructuur waarvan de stenen elementen ontbreken, geeft de identiteit van haar eigenaar maar moeilijk prijs. Juist grafkapellen uit de vroege 18e dynastie bestaan op de stèle en eventueel deurposten na geheel uit leemtichels. We kunnen die verborgen tombes reconstrueren aan de hand van een studie van de (museum-)objecten, een analyse van de resultaten van recente opgravingen, en vergelijkend onderzoek met contemporaine grafstructuren elders in Egypte, met name in Thebe en Abydos.

VERBORGEN TOMBES UIT DE 18^e DYNASTIE: HET GRAF VAN AMENHOTEP HOEY

Enkele van de vroegst te dateren Nieuwe Rijks graven in Sakkara bevinden zich in de rotsen bij het Bubasteion. Zo is het rotsgraf van de hoge ambtenaar Nehesy (Bub. 1.6) te dateren in de regering van Hatsjepsoet tot Thoetmozes III (ca. 1468-1388 v. Chr.). Volgens Alain Zivie, die hier sinds de jaren 80 onderzoek doet, is Nehesy degene die de beroemde Poent-expeditie van Hatsjepsoet organiseerde.²³ Andere graven in de rotswand onder het Bubasteion dateren uit de regering van Amenhotep III (ca. 1378-1339 v. Chr.) tot en met de Ramessidische periode.

Ook in het grafveld ten zuiden van de processieweg van Oenas moeten zich grafstructuren van voor de Amarnaperiode bevinden. Dat is namelijk waar Giuseppe di Nizzoli (ca. 1792/4-1858) in 1821 of 1822 de (inmiddels verborgen) tombe van Amenhotep Hoey, de grote rentmeester van Memphis, vond. Dit is dezelfde man die verantwoordelijk was voor de bouw van de Memphitische tempel van Amenhotep III.²⁴ Amalia Sola (1806-1845?), de vrouw van Nizzoli, hield persoonlijk toezicht op de opgravingen en gaf een vrij gedetailleerde beschrijving van de locatie, namelijk:

‘... in Saccarah, nabij Memphis, op de keten van heuvels die de linker oever van de Nijl van het woestijnzand scheidt (...) niet meer dan een kwartier verwijderd van het dorp Memphis.’

In haar beschrijving verwijst *Saccarah* niet zozeer naar het uitgestrekte woestijnplateau zoals we dat tegenwoordig kennen, maar meer specifiek naar het gelijknamige en nabijgelegen dorp. In dat geval beschrijft ze het gebied aan de rand van het woestijnplateau waar zich nu de ruïnes van het Koptische klooster van Apa Jeremias bevinden. Dat gebied werd in het verleden ook wel aangeduid als de *Ras el-Gisr*. De archeoloog James Quibell (1867-1935) ontdekte er niet alleen de restanten van het klooster (afb. 12), maar hij vond

daar ook reliëfblokken en andere elementen uit Nieuwe Rijks graven, waaronder de kwartsieten stèle van Amenhotep Hoey (afb. 13).²⁵ Na afloop van de opgravingen liet Quibell die stèle achter en deze is tegenwoordig nog steeds aan het woestijnoppervlak zichtbaar.

Een andere stèle uit het graf van Amenhotep Hoey bevindt zich nu in Florence (Museo Archeologico inv. nr. 2567).²⁶ De centrale voorstelling toont Hoey zittend tegenover zijn eveneens zittende zoon Ipy. Een met broden overladen offertafel scheidt hen terwijl ze hun rechter respectievelijk linker hand naar elkaar uitsteken. Nizzoli vond de stèle naar eigen zeggen in de nis van een ondergrondse ruimte. Met onze huidige kennis van de Nieuwe Rijks grafarchitectuur in Sakkara lijkt een dergelijke plaatsing zeer onwaarschijnlijk. Met uitzondering van de ondergrondse rotsstèles in het graf van Maya werden ze in de regel bovengronds opgesteld. Het is daarom eventueel mogelijk dat Nizzoli hier niet een vrijstaand graf, maar een rotsgraf beschrijft. In de rotsgraven bij het Boebasteion zijn namelijk ook stèles gevonden.²⁷ Het is echter ook denkbaar dat de stèle simpelweg in een grafschacht gevallen was. In dat geval trof Nizzoli het in een secundaire context aan. Het leidt geen twijfel dat hij de grafkamer inderdaad bezocht heeft. Daar trof hij een 'zeer grote sarcofaag van askleurig graniet,

Afb. 12 De opgraving van het klooster van Apa Jeremias in Sakkara, 1908-1910, onder leiding van James Quibell. Naar: J.E. Quibell, *Excavations at Saqqara (1908-9, 1909-10): The Monastery of Apa Jeremias* (Caïro, 1912) pl. 19.

Afb. 13 De kwartsieten stèle van Amenhotep Hoey, door Quibell gevonden in de ruïnes van het klooster van Apa Jeremias. Naar: Quibell, *Excavations at Saqqara*, pl. 84.

waarvan het deksel in stukken gebroken was'.²⁸ Het bleek destijds praktisch onmogelijk om de sarcofaag naar boven te takelen. Mocht het graf daarom in de toekomst herontdekt worden, dan levert de grafkamer alvast een leuke vondst op.

Ipy, die als grote rentmeester van Memphis in de voetsporen van zijn vader trad, bouwde zijn graf mogelijk in de buurt. Ook dat graf is al in

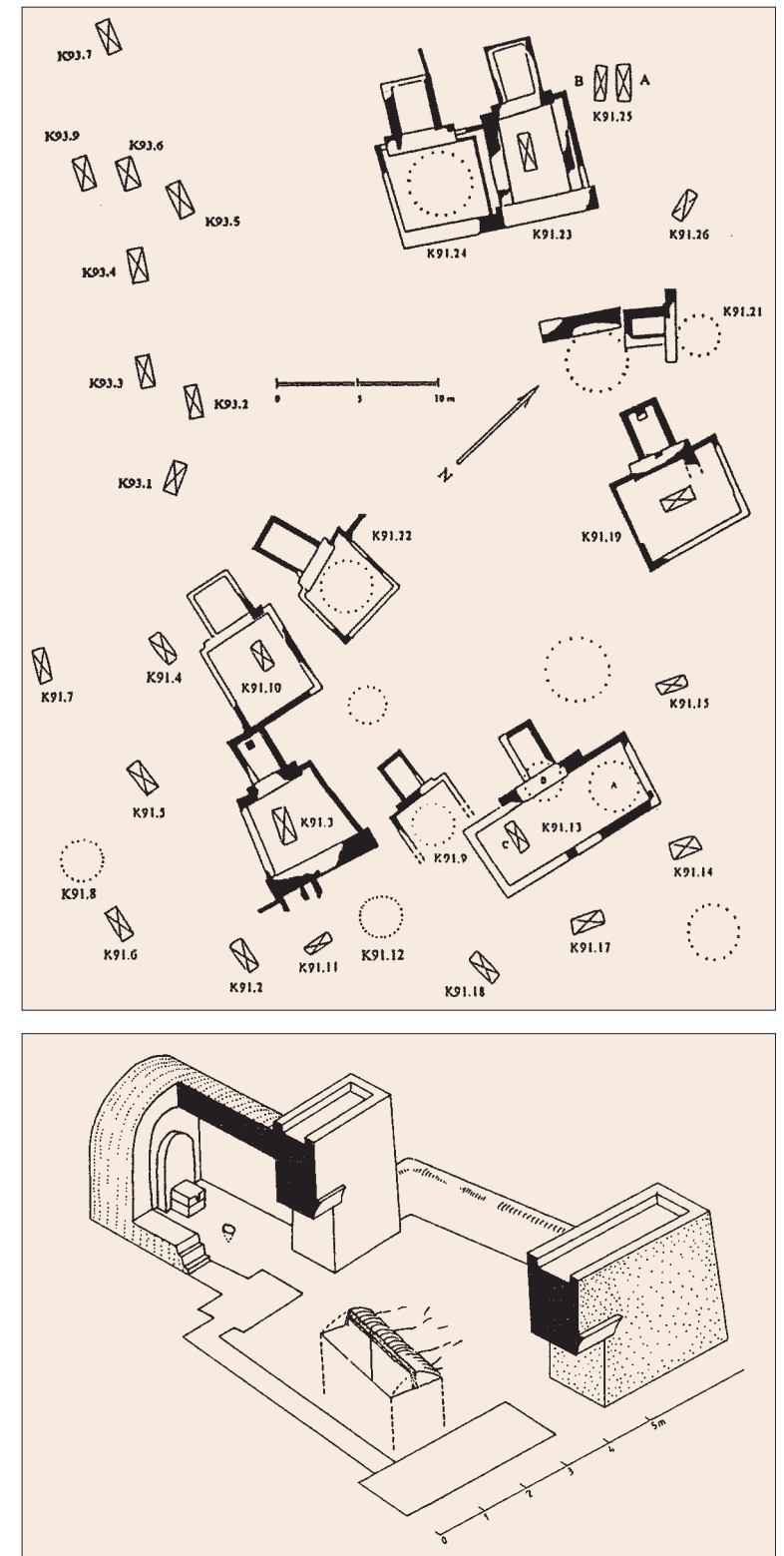
de vroege 19e eeuw door (of in opdracht van) kunstverzamelaars bezocht. De grafrovers hebben toen de grafkamer bereikt, want een tweetal kanopen met zijn naam bevindt zich nu in het RMO in Leiden.²⁹ Een stèle van Ipy in aanbiddende houding voor Anoebis komt vermoedelijk ook uit Sakkara.³⁰ En recentelijk nog dook een reliëfblok met de naam en titels van Ipy op in de internationale kunsthandel.³¹ Naar de exacte locatie van het graf is het vooralsnog gissen.

AANWIJZINGEN VOOR GRAFKAPELLEN UIT DE VROEGE 18^e DYNASTIE

Hoe zagen de grafkapellen uit de vroege 18^e dynastie er uit? De data die we op dit moment tot onze beschikking hebben, lijken erop te wijzen dat het vooral rotsgraven waren. De oudste grafstructuren uit Sakkara behoren althans tot die categorie. Van de nog verborgen tombes ontbreken de grafreliëfs die zo kenmerkend zijn voor de vrijstaande grafstructuren uit de late 18e dynastie (vanaf de Amarnaperiode). Zo hebben we van Amenhotep Hoey maar liefst drie beelden, twee piramidions, twee stèles, negen calcieten vazen, een kwartsieten kanopenkist, de poot van een houten stoel, een oesjabtikistje, drie calcieten modelpaletten en een calcieten ellenmaat. Maar waar zijn de overblijfselen van de grafdecoratie? Aanwijzingen daarvoor ontbreken volledig. De decoratie van rotsgraven werd doorgaans op een over de rotswanden aangebrachte pleisterlaag geschilderd. In dat geval waren er dus geen kalkstenen reliëfblokken nodig. Zulke bepleisterde en beschilderde muren zijn echter niet slechts aan rotsgraven voorbehouden. Ook de decoratie in de westelijke kapellen van de monumentale graftombes van Mery-Neith, Iniuia, en Pay en Raia (ten zuiden van de processieweg van Oenas) is op een pleisterlaag geschilderd. Het ontbreken van reliëfblokken uit het vroege Nieuwe Rijk hoeft dus niet te leiden tot de conclusie dat het toen exclusief om rotsgraven ging. Toekomstig archeologisch onderzoek in Sakkara zal zich dus vooral op die lacune in onze kennis moeten richten. Tot het zover is, kunnen we alvast de iconografische aanwijzingen voor grafarchitectuur bestuderen. In combinatie met parallellen uit begraafplaatsen elders in Egypte kunnen we ons zo een voorlopig beeld vormen.

Grafkapellen uit de vroege 18^e dynastie uit bijv. Thebe (Dra Aboe al-Naga; afb. 14a,b) en Abydos bieden goed vergelijkingsmateriaal voor de lay-out van de kapellen in Sakkara. Die graven hebben een toegankelijke bovenstructuur bestaande uit een kleine kapel die voorafgegaan wordt door een open hof waar zich ook de grafschacht tot

Afb. 14a,b Plattegronden en reconstructietekening van grafstructuren uit het vroege Nieuwe Rijk in Dra Aboe el-Naga (Thebe). Naar: D. Polz, 'Dra' Abu el-Naga: Die thebanische Nekropole des frühen Neuen Reiches', in J. Assmann (red.) *Thebanische Beamtennekropolen: neue Perspektiven archäologischer Forschung. Internationales Symposium, Heidelberg, 9.-13.6.1993, SAGA 12* (Heidelberg, 1995) fig. 1, 2.

de ondergrondse grafkamer bevindt. De hof wordt betreden via een ingangspyloon.

De restanten van vergelijkbare grafkapellen uit de Amarnaperiode zijn recentelijk ook opgegraven in Sakkara, namelijk in het gebied ten noordoosten van de piramide van Teti (afb. 15). De kleine kapellen zijn opgetrokken uit leemtichels en bestaan uit een enkele, kleine ruimte met een gewelfd plafond (afb. 16).³² De kapel wordt voorafgegaan door een open hof waar zich de grafschacht bevindt. De binnen- en buitenmuren van de kapel werden bepleisterd en waarschijnlijk voorzien van een witte kalklaag die eventueel als ondergrond voor geschilderde decoratie kon dienen. De stenen stèle (of schijndeur) werd in de westelijke achterwand ingebed of ertegenaan gezet. Een offertafel werd op de vloer voor de stèle geplaatst. De stèle, offertafel, en deurposten zijn de enige architectuurelementen die inscripties en decoratie bevatten. Tijdens de regering van Amenhotep III kwamen daar de piramidions bij.

De vroegste aanwijzingen voor kalkstenen blokken met reliëfdecoratie dateren ook uit de regering van Amenhotep III. In de necropolis ten noordoosten van de piramide van Teti groef Victor Loret (1859-1946)

Afb. 15 Het grafveld ten noordoosten van de piramide van Teti, met structuren uit de mid-18^e (voorgrond) en 19^e dynastie (achtergrond). Foto: Nico Staring (gepubliceerd met toestemming van Mohammad M. Youssef, MSA Saqqara).

Afb. 16 Grafkapel (met grafschacht) uit de mid-18^e dynastie, Sakkara, ten noordoosten van de piramide van Teti. De stenen trap is modern. Foto: Nico Staring (gepubliceerd met toestemming van Mohammad M. Youssef, MSA Saqqara).

---

in de jaren 1898-1899. Daar vond hij onder andere de grafkapel van Mahoe, schatbewaarder van Memphis, uit de regering van Amenhotep III (Loret graf nr. 6).³³ Omdat het graf bovenop de restanten van de piramide van de Oude Rijks koningin Choeit (6e dynastie, regering Teti) gebouwd is, is het vanwege latere opgravingen in z'n geheel verwijderd. Het graf leverde Loret enkele stenen architectuurfragmenten op: deurposten, een offertafel, een naos-stèle met rondboog, en een kalkstenen reliëfblok (Egyptisch Museum, Caïro JE 33256).³⁴ Die laatste biedt het vroegste bewijs voor het gebruik van kalkstenen bekleding met reliëfdecoratie. Die werden tegen de muren van leemtichels geplaatst en vervingen (mogelijk) beschilderd pleisterwerk. De enige contemporaine parallel voor het gebruik van kalkstenen bekleding in private graftombes in Sakkara vinden we in het RMO. Dat museum bezit twee reliëfblokken uit het graf van Merymery (inv. nrs. AP 6-a/b). Ook hij leefde in de tijd van Amenhotep III en bekleedde hetzelfde ambt van schatbewaarder van Memphis. De locatie van zijn graf is onbekend, maar het zal zich mogelijk in de buurt van Mahoe bevinden (of bevonden hebben).

Een aantal grafobjecten uit Sakkara biedt aanvullende, iconografische aanwijzingen voor het uiterlijk dat grafkapellen in het midden van de 18e dynastie hadden. Het eerste object komt uit het graf van een man met de naam Hatiay, de opzichter van het vee van Amon. De stèle werd gevonden door Nizzoli en bevindt zich tegenwoordig in Florence (inv. nr. 2593). Volgens zijn aantekeningen werd de stèle ‘gedurende de Memphitische opgravingen in Sakkara gevonden in een zeer diepe schacht die als tombe fungeerde’.³⁵ Het mag inmiddels geen verrassing meer heten dat ook de locatie van dit graf onbekend is. Op zijn stèle (met rondboog) zien we de grafeigenaar in het onderste register in knielende houding voor een boomgodin afgebeeld (afb. 17). De overledene heft zijn handen op in aanbidding terwijl een boogodin hem voedsel en water aanbiedt. Het water komt uit een zogenaamde *hes*-vaas en bereikt de handen van de overledene in de vorm van twee zigzaglijnen; een derde gaat naar de *ba* van de overledene. De *ba*, een verschijningsvorm van de ziel van de overledene, wordt voorgesteld als een vogel met mensenhoofd en armen. De structuur waar de *ba*-vogel bovenop staat, stelt de grafkapel voor. Deze rechthoekige structuur staat op een verhoging en is bekroond met torusrol en kroonlijst. De centrale deur biedt toegang tot de kapel waarin deze stèle ooit gestaan heeft.

Dezelfde kapelstructuur herkennen we in de naos-stèle van de schrijver van het schathuis, Nebnetjeroe, uit de tijd van Amenhotep III (afb. 18). We zien hier drie figuren die in zeer hoog reliëf zijn uitgebeeld. De centrale mannelijke persoon is de grafeigenaar en hij wordt geflankeerd door zijn vrouw Merytneob (aan zijn rechter zijde) en moeder Tiroy (aan zijn linker zijde). De drie staan voor een model van de bovengrondse grafkapel en zijn zo gepositioneerd dat het lijkt alsof ze die kapel verlaten. Volgens de Egyptenaren verlieten de doden hun graf dagelijks om bijvoorbeeld offers in ontvangst te nemen. In Oudegyptische funeraire teksten wordt dat fenomeen ook wel het ‘uitgaan bij dag’ genoemd. De houding van (de *ka* van) Nebnetjeroe – uitgestrekte armen en de handen plat op het schort – geeft aan dat hij klaar is om offers in ontvangst te nemen. Zoals aan het begin van dit artikel reeds besproken, werd van de levenden inderdaad verwacht dat ze de graven van overleden voorouders bezochten om er offers te brengen. In de kern is de grafstructuur van Hatiay vergelijkbaar met die van Nebnetjeroe. Er is echter één belangrijk verschil: de laatste bevat een rondboog die bovenop de kroonlijst geplaatst is. Die rondboog herkennen we ook in de overblijfselen van werkelijke grafkapellen (afb. 16), namelijk een gewelfd dak dat dezelfde vorm aanneemt als de stèles met rondboog (afb. 19). De rondboog op de kapel van Nebnetjeroe

Afb. 17 De stèle van Hatiay, Florence 2593. Naar: S. Bosticco, *Museo Archeologico di Firenze: Le Stele Egiziane del Nuovo Regno* (Rome, 1965) fig. 36.

kan echter ook duiden op een voorloper van een piramide die vanaf de regering van Amenhotep III bovenop het dak van grafkapellen verschijnt. Dergelijke piramides zijn gemaakt van leemchels en werden net als de buitenmuren van de kapel zelf bepleisterd en witgekalkt. De deksteen werd gevormd door een stenen piramidion. Een laatste aanwijzing voor het uiterlijk van Memphitische graftombes uit het midden van de 18e dynastie vinden we op de plint van

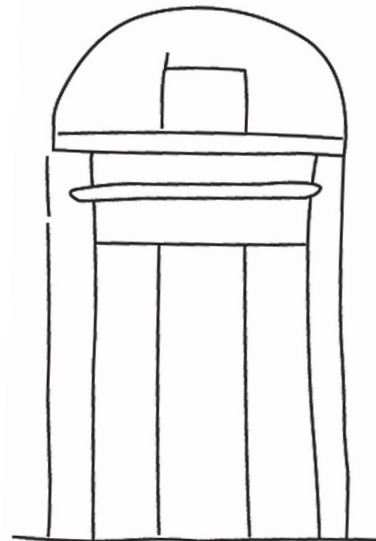
de monumentale kalkstenen stèle van Ipoe, de koninklijke butler ten tijde van Toetanchamon (afb. 20). In het midden zien we daar de ingang tot de grafkapel afgebeeld; deelnemers aan de begrafenis bewegen zich vanaf links en rechts richting het graf. De façade van de grafkapel is identiek aan de naos-stèle van Nebnetjerroe. De grafkapel van Ipoe toont echter een aanvullend element: binnenin de rondboog is namelijk een vierkant vlak aangegeven. Details omtrent de identificatie van dat vlak ontbreken; mogelijk waren die oorspronkelijk geschilderd. Verschillende afbeeldingen van graffaçades in de Thebaanse necropolis tonen soortgelijke toevoegingen aan de grafpiramide. Zo toont de afbeelding van een grafkapel in het graf van Amenemone, godsvader in de tempel van Amenhotep III (TT 277; laat 19e/20e dynastie) een piramide met nis.³⁶ In die nis werden stèles (met rondboog) of stelofore beelden³⁷ aangebracht. Stelofore beelden zijn tot dusverre nog niet in Sakkara aangetroffen. Zou het vlak in de piramide van Ipoe een nis voorstellen, dan diende het mogelijk voor een vierkante stèle.³⁸ Sakkara biedt echter geen aanvullende iconografische of archeologische bewijzen voor een dergelijke identificatie.

Hoewel de hiervoor genoemde afbeeldingen van graffaçades vrijstaande kapellen lijken aan te duiden, kan niet worden uitgesloten dat

Afb. 18 De naos-stèle van Nebnetjerroe. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AM 8-b. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Afb. 19 De stèle van Mencheper uit de tijd van Amenhotep III, Sakkara. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AP 53. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Afb. 20 a,b De stèle van Ipoe. Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden AP 9. Foto: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Tekening: Nico Staring.

één of meer exemplaren de portiekvormige toegang tot een rotsgraf uitbeelden. Dergelijke voorbeelden kennen we uit Luxor, zowel uit de archeologie als in grafdecoratie (afb. 21, 22).³⁹ Exacte parallellen uit Sakkara kennen we wederom (nog) niet. Echter, enkele monumentale graven bij het Bubasteion houden die mogelijkheid wel degelijk open. Zo hebben de graven van Netjerwymes, grote rentmeester van Memphis (Bub. 1.16; regering Ramses II), Raia alias Hatiay, schrijver van het schathuis van de tempel van de Aton in Achet-Aton (en) in

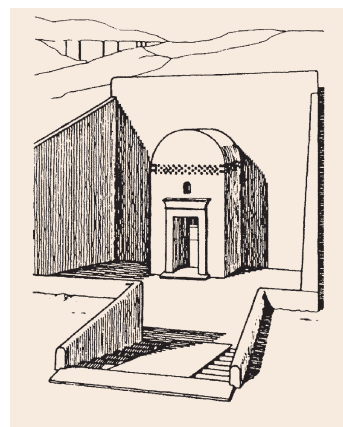

Memphis (Bub. 1. 27, laat 18^e dynastie, regering Achnaton tot post-Amarna), en Pen-Renenoetet, koninklijk butler (Bub. 1.21, 19^e dynastie, regering Merenptah) vrijstaande grafstructuren die tegen de rotswand aan zijn gebouwd en waar ze verder gaan als rotsgraf.

DE LATE 18^E DYNASTIE EN DE RAMESSIDISCHE PERIODE

Over de graftombes uit de late 18^e dynastie en de Ramessidische periode weten we aanzienlijk meer. De “typische” Memphitische grafkapel had een bovenstructuur die bestond uit een ingangspyloon in het oosten, een open voorhof met zuilenrondgang, en drie kapellen in het westen. Een piramide van leentichels stond op het dak van de centrale kapel en deze werd bekroond door het pyramidion. Een grafschacht in het midden van de open hof bood toegang tot het ondergrondse grafcomplex. Een proces van ‘sacralisatie’ kenmerkt de ontwikkeling van private tombes na de Amarnaperiode.⁴⁰ Deze ontwikkeling komt overeen met een toenemende nadruk op persoonlijke vroomheid die zich met name vanaf de Ramessidische periode manifesteert. De graftombe transformeert zich tot een private dodentempel waarin de grafeigenaar in de nabijheid van de goden vertoeft en waar hij ze tot in de eeuwigheid kan aanbidden.⁴¹ Die transformatie wordt wellicht het meest expliciet verwoord in een inscriptie in het graf van Tia, opzichter van het Ramesseum en zwager van farao Ramses II. Volgens die tekst was het graf gebouwd onder

Afb. 21 links: Een scène van het mondeningsritueel in het graf van de koninklijke beeldhouwers Ipweky en Nebamon (TT 181, Amenhotep III/IV) toont de graffaçade. Foto: Robert Demarée.

Afb. 22 Een reconstructie-tekening van de portiekvormige toegang tot het rotsgraf van Ipweky en Nebamon (TT 181). Naar: F. Kampp, *Die thebanische Nekropole*, fig. 65 (naar Borchardt).

het toezicht van Ramses II die het ‘maakte als een monument voor zijn vader Osiris’.⁴² De sacralisatie van de graftombes uit zich ook in het verschijnen van godenbeelden die in de kapellen en de hof geplaatst werden. Naofore beelden en kubusbeelden kwamen tot dan toe slechts in tempels voor. In de Ramessidische periode wordt ook de zgn. *djed*-pilaar geïntroduceerd, welke refereert aan de wederopstanding van de zonnegod Re. In de grafdecoratie worden de scènes van het dagelijks leven, die refereren aan het beroep van de grafeigenaar (afb. 23), steeds meer vervangen door scènes die de overledene in aanbidding voor verschillende goden tonen (afb. 24). Ook zien we er steeds meer teksten en vignettes uit het Dodenboek. Die teksten en afbeeldingen maken niet alleen toespelingen op het hiernamaals. Integendeel: teksten die nadrukkelijk de wens uitspreken om ‘uit te gaan bij dag’ en terug te keren naar de wereld van de levenden nemen een steeds prominenter plaats in.

OVER DE AUTEUR

Dr. Nico Staring studeerde archeologie en egyptologie aan de Universiteit Leiden (MA, 2008) en promoveerde eerder dit jaar aan Macquarie University, Sydney, Australië, op onderzoek naar de Nieuwe Rijks necropolis in Sakkara.

NOTEN

- * Dit artikel is gebaseerd op een eerdere bijdrage, gepubliceerd in het kader van de tentoonstelling *Egitto: Splendore millenario* in het Museo Civico Archeologico in Bologna, Italië: Staring, N., ‘Saqqara: The History and Topography of a New Kingdom Necropolis/Saqqara: storia e topografia di una necropoli del Nuovo Regno’, in P. Giovetti en D. Picchi (red.) *Egypt: Millenary Splendour. The Leiden Collection in Bologna/ Egitto: Splendore millenario. La collezione di Leiden a Bologna* (Milaan, 2015/2016) 210-215. De titel van de huidige bijdrage is geïnspireerd op: Martin, G.T., *The Hidden Tombs of Memphis. New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (Londen, 1991).
- 1 Zie de voorlopige rapporten over het opgravingswerk: Daoud, K., Farag, S., en Eyre, C., ‘Nakht-Min: Ramesses II’s charioteer and envoy’, *Egyptian Archaeology* 48 (EA2016) 9-13; Daoud, K., ‘The Tomb of the Royal Envoy Nakht-Min’, *EA* 38 (2011) 7-9; Youssef, M.M., ‘Die Ausgrabungen südlich des Grabes des Nachtmin in Sakkara-Nord’, *Sokar* 23 (2011) 84-89; Willeitner, J., ‘Ein neu entdecktes Grab bei Abusir in Ägypten’, *Antike Welt* 24/3 (AW 1993) 258.
  - 2 Staring, N., ‘The tomb of Ptahmose, Mayor of Memphis: Analysis of an Early 19th Dynasty Funerary Monument at Saqqara’, *Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale* 114/2 (BIFAO 2014) 455-518.
  - 3 Gohary, S., *The Twin Tomb Chapel of Nebnefer & His Son Mahu at Sakkara* (Caïro, 2009).
  - 4 Martin, C.J., *Demotic Papyri from the Memphite Necropolis in the Collections of the National Museum of Antiquities in Leiden, the British Museum and the Hermitage Museum*, PALMA 5 (Turnhout, 2009) 49-50, Text 5a, regel 11: P. Malcolm = P. BM EA 10384 (Ptolemeïsche periode).
  - 5 Oxford, Ashmolean Museum 1913.163, gevonden door W.M. Flinders Petrie binnen de ommuring van de grote temple van Ptah in Memphis: Petrie, W.M.F., *Tarkhan*

- 1 and Memphis v, BSAE/ERA 23 (Londen, 1913) 33-36, pl. 78 [rechtsonder], 79, 80.
- 6 Sommige teksten spreken van meerdere festivals (*ḥb.w*) voor Sokar. Voor een uitgebreide beschrijving van het festival, zie: Gaballa, G.A., en Kitchen, K.A., 'The Festival of Sokar', *Orientalia* 38 (1969) 1-76.
- 7 Ramose, schrijver van het schathuis van de tempel van Thoetmose IV; houten beeldje, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden AH 211; Boeser, P.A.A., *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden: Kleinere beelden van het Nieuwe Rijk* (Den Haag, 1925) 4, pl. VI [23].
- 8 Deze beschrijving heeft betrekking op het publieke gedeelte dat plaatsvond op dag 26 van het festival; alle andere dagen speelden zich achter gesloten tempeldeuren af.
- 9 Thijs, A., 'Het Serapeum ten tijde van de 19e en 20e dynastie', *Ta-Mery* 7 (2014-2015) 90.
- 10 Ockinga, B.G., *Amenemone, the Chief Goldsmith: A New Kingdom Tomb in the Teti Cemetery at Saqqara*, ACE Reports 22 (Oxford, 2004); Berlandini-Grenier, J., 'Varia Memphitica 1 (1)', *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 76 (BIFAO 1976) 301-316.
- 11 In deze beschouwing laat ik de simpele kuilgraven e.d. achterwege: het gaat hier vooral om de graftombes met een duidelijke bovenbouw.
- 12 Staring, N., 'The Title *ḥz.ty-ḥw ḥz.inb.w n.w Ptḥ*', "Mayor of Beyond the Walls of Ptah", and Early 19th Dynasty Temple Building at Memphis', *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 142/2 (ZÄS 2015) 167-190 (incl. referenties naar eerdere literatuur).
- 13 Caïro, Egyptisch Museum CG 34183.
- 14 *Urk* IV, 2028, 7.
- 15 De verschillende meningen zijn handig bijeengebracht in Van Dijk, J., en Eaton-Krauss, M., 'Tutankhamun in Memphis', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 42 (MDAIK 1986) 36 n. 10.
- 16 Van Dijk, J., 'The Development of the Memphite Necropolis in the Post-Amarna Period', in A.-P. Zivie (red.) *Memphis et ses nécropoles au Nouvel Empire: Nouvelles données, nouvelles questions. Actes du Colloque International CNRS, Paris, 9 au 11 octobre 1986* (Parijs, 1988) 37-38; Van Dijk en Eaton-Krauss, 'Tutankhamun in Memphis', *MDAIK* 42 (1986) 35-41.
- 17 Martin, G.T., 'Memphis: The Status of a Residence City in the Eighteenth Dynasty', in M. Bárta en J. Krejčí (red.) *Abusir and Saqqara in the Year 2000* (Praag, 2001) 99-120.
- 18 Zivie, A., *La tombe de Maïa, Mère Nourricière du Roi Toutânkhâmon et Grande du Harem (Bub. 1.20)*, Les tombes du Bubasteion à Saqqara 1 (Toulouse, 2009).
- 19 Martin, 'Memphis', in Bárta en Krejčí, *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, 99-120.
- 20 Hieratische papyrus Londen, British Museum EA 10060.
- 21 Bonomi, J., 'On an ancient Egyptian signet ring of gold', *Transactions of the Royal Society of Literature* (second series) (TRSL 1843) 108-112.
- 22 Lilyquist, C., 'The Gold Bowl Naming General Djehuty: A Study of Objects and Early Egyptology', *Metropolitan Museum Journal* 23 (MMJ 1988) 5-68.
- 23 Zivie, A., *The Lost Tombs of Saqqara* (Anchtawy, 2007) 140; Zivie, A.-P., 'Un chancelier nommé Nehesy', in *Mélanges Adolphe Gutbub*, *Orientalia monspeliensia* 2 (Montpellier, 1984) 247.
- 24 Amenhotep Hoey was mogelijk de broer van de vizier Ramose, wiens rotsgraf zich in de Thebaanse necropolis bevindt (TT 55). Ramose diende onder de koningen Amenhotep III en Amenhotep IV/Achnaton. Zie: Davies, de Garis, N., *The Tomb of the Vizier Ramose*, Mond Excavations at Thebes 1 (Londen, 1941).
- 25 Quibell, J.E., *Excavations at Saqqara (1908-9, 1909-10): The Monastery of Apa Jeremias* (Caïro, 1912) pl. 84.
- 26 Pasquali, S., en Gessler-Löhr, B., 'Un nouveau relief du grand intendant de Memphis, Ipy, et le temple de Ptah du terrain-*b'ḥ*', *BIFAO* 111 (2011) 281-299.
- 27 Dat is bijvoorbeeld het geval in het graf van Mery-Re (Bub. 11.4), de rentmeester van Zijne Majesteit en de opvoeder (*mn'*) van prins Sa-Atoem. Ook zijn graf dateert uit de regering van Amenhotep III. Twee fragmenten van de stèle bevinden zich in het Kunsthistorisches Museum in Wenen, inv. nrs. 5814 en 5815. Een steleloofbeeld van Mery-Re bevindt zich in het National Museum of Art in Riga, Letland (SK-95). Zie: Zivie, A.-P., 'Rīgas Merirā identitāte / Identifying the Riga Meryrā', in *Senā Ēģipte: Tutanhamona dzintars* (Riga, 2015) 6-35.
- 28 Hayes, W.C., 'A Writing-palette of the Chief Steward Amenhotep and Some Notes on Its Owner', *Journal of Egyptian Archaeology* 24 (JEA 1938) 9-24.
- 29 Leiden, Rijksmuseum van Oudheden AAL 4C-d, uit de collectie van d'Anastasi (1828).
- 30 Sint-Petersburg, State Hermitage Museum 1072.
- 31 David Aaron Ancient Arts, Londen. Voor Ipy, zijn carrière, (vermoedelijke) graf en de objecten die zijn naam dragen, zie: Pasquali en Gessler-Löhr, 'Un nouveau relief', *BIFAO* 111 (2011) 281-299.
- 32 Deze kapel is ook zichtbaar in een foto gepubliceerd in: Hawass, Z.A., *Secrets from the Sand: My Search for Egypt's Past* (New York, 2003) foto op pagina 156.
- 33 Loret, V., 'Fouilles de la nécropole memphite (1897-1899)', *Bulletin de l'Institut d'Égyptien série* 3, No. 10 (BIÉ 1899) 96; Gessler-Löhr, B., 'Pre-Amarna Tomb Chapels in the Teti Cemetery North at Saqqara', *Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 18 (BACE 2007) 76-80, fig. 3-4, pl. 12-16.
- 34 Gessler-Löhr, 'Pre-Amarna Tomb Chapels', *BACE* 18 (2007) 76-79.
- 35 Nizzoli, G., 'Relative al gabinetto di antichità. In Museo Nizzoli, a. 1824: catalogo ed inventario', in G.B. Zannoni (red.) *Documenti inediti per servire alla storia dei musei d'Italia* (Florence, 1880) 371.
- 36 Kampp, F., *Die thebanische Nekropole: Zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zum XX. Dynastie*, Theben 13 (Mainz, 1996) fig. 80.
- 37 Stelofore beelden tonen de knielende grafeigenaar die een stèle vastheeft.
- 38 Vergelijk met de aardewerken stèle Nicholson Museum, Sydney R8 (18e dynastie), afkomstig uit de Thebaanse necropolis: Van Dijk, J., 'An 18th Dynasty Pottery Stela', in K.N. Sowada en B.G. Ockinga (red.) *Egyptian Art in the Nicholson Museum, Sydney* (Sydney, 2006), 298.
- 39 Kampp, *Die thebanische Nekropole*, 72-74, fig. 65-66. De graffaçade zoals afgebeeld in TT 181 lijkt overeen te komen met de restanten van graf Carter 37, laat 18^e dynastie).
- 40 Voor de term en de verdere implicaties vanuit een Thebaans perspectief, zie: Assmann, J., 'The Ramesside Tomb and the Construction of Sacred Space', in N. Strudwick en J.H. Taylor (red.) *The Theban Necropolis: Past, Present and Future* (Londen, 2003) 46-52. Zie ook: Raue, D., 'Zum memphitischen Privatgrab im Neuen Reich', *MDAIK* 51 (1995) 260-264.
- 41 Van Dijk, 'The Development', in Zivie, *Memphis et ses nécropoles*, 42-45. Raue, 'Zum memphitischen Privatgrab', *MDAIK* 51 (1995) 258 n. 13, geeft de voorkeur aan de meer neutrale term 'sakraler Gebäudetyp', daarbij wijzend op het feit dat niet alle sacrale elementen exclusief in tempels worden aangetroffen.
- 42 Van Dijk, 'The Development', in Zivie, *Memphis et ses nécropoles*, 43.